

CHŁOPI, KOLEKTYWIZACJA, SPÓŁDZIELNIE

DUŠAN SEGEŠ

Slovenská akadémia vied

Historický ústav

Chłopi w województwie preszowskim wobec kolektywizacji — strategię nieposłuszeństwa jako sposób tworzenia „wolnych przestrzeni”*

Słowa kluczowe: kolektywizacja, stalinizm, chłopi, Czechosłowacja, województwo preszowskie, strategię nieposłuszeństwa

Keywords: collectivisation, Stalinism, peasants, Czechoslovakia, Prešov province, strategies of disobedience

Na wsi często zdarza się, że Janowi z Marą nie jest po drodze, ale ostatecznie przyzwyczajają się i stwarzają dobre małżeństwo¹.

(Wypowiedź Marka Čulena, członka Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji i komisarza (słow. *poverenik*) ds. rolnictwa na temat kolektywizacji w województwie preszowskim, 1952 r.)

W wyniku sprzeciwu wobec przymusowego procesu „socjalizacji wsi” — jak eufemicznie nazywano kolektywizację — w 1953 r. województwo preszowskie² znalazło się na pograniczu katastrofy gospodarczej i wojny domowej. Rozgrywające się w tym

* Artykuł powstał w ramach finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki projektu UMO-2014/15G/HS3/04344 „«Wolne przestrzenie». Marginesy swobody w realnym socjalizmie: między adaptacją a eksperymentami”.

¹ „Na dedine sa často stáva, že sa Jano s Marou nechcú a nakoniec si zvyknú a je z nich dobré manželstvo”. Za: FIAMOVÁ 2012a, s. 163, raport Ignacego Rendeka, kierownika Zarządu głównego ds. JRD w Komisariacie (słow. *poverenictvo*) rolnictwa oraz sekretarza wojewódzkiego komitetu Partii Komunistycznej Słowacji (Komunistická strana Slovenska — KSS) o sytuacji w województwie preszowskim z września 1953 r.

² Republika Czechosłowacka podzielona była na kraje (polski odpowiednik — województwa). Prešovský kraj, który w artykule jest tłumaczony jako województwo preszowskie, stanowił jedno z sześciu województw na terenie Słowacji. W 1960 r. wszedł w skład województwa wschodniosłowackiego (Východoslovenský kraj).

czasie wydarzenia w pełni zweryfikowały imponujące na pierwszy rzut oka wyniki statystyczne dotyczące liczby tamtejszych nowopowstałych spółdzielni produkcyjnych³. W wyniku żywiołowego procesu dekolektywizacji z ogólnej liczby prawie trzystu spółdzielni pozostała mniej niż jedna czwarta, liczba ich członków została zaś zredukowana do jednej dziesiątej⁴. Był to ewenement w skali ogólnoczechosłowackiej. Paraliż dotknął także aparat administracji państwowej w województwie, albowiem ponad sto komitetów narodowych (Miestny národný výbor, dalej: MNV) wstrzymało pracę.

Sytuacja w postrzeganym jako peryferie regionie była na tyle poważna, że zaniepokoiła również przedstawicieli najwyższych władz Związku Radzieckiego⁵. Reakcją państwa rządzonego przez partię komunistyczną była próba możliwie pokojowej pacyfikacji sytuacji. W ramach tzw. Akcji „Wschód” (Akcja „Východ”) po raz pierwszy na Słowacji wykorzystano jednostki Straży Wewnętrznej ministerstwa obrony (Vnútorná stráž ministerstva obrany), które przeprowadziły ponad 70 interwencji w 36 miejscowościach⁶.

Idealistycznie brzmiąca, wyżej przywołana prognoza Marka Čulena, słowackiego komisarza ds. rolnictwa, członka najwyższego gremium partyjnego, nie sprawdziła się. Jakie były przyczyny takiego stanu rzeczy i jak można je wytłumaczyć? Odwołując się do przytoczonego na wstępie cytatu, niniejszy artykuł podejmuje próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, dlaczego „Janowi” (chłopu z województwa preszowskiego) i „Marze” (kolektywizacji) absolutnie nie było po drodze. Innymi słowy — jakie czynniki i okoliczności wpłynęły na fiasko i tymczasowe wstrzymanie kolektywizacji na wschodniej Słowacji w 1953 r.

Przy poszukiwaniu odpowiedzi na pierwszy plan wysuwają się reakcje oraz strategie nieposłuszeństwa społecznego, gospodarczego i wreszcie politycznego chłopów w województwie preszowskim. Refleksja obejmie także kwestię kadr w aparacie państwowym i partyjnym w omawianym okresie, które miały pełnić funkcję „wydłużonej ręki partii” i wykonawców kolektywizacji. Omówione zostaną zjawiska historyczne i geograficzne, które ukształtowały mieszkańców historycznych obszarów Spisza, Szarysza i Zemplina (słow. Spiš, Šariš, Zemplín) tworzących

³ Słow. Jednotné roľnícke družstvo (JRD). Polskim odpowiednikiem — z zastrzeżeniem jednak odrębnych warunków krajowych i odmiennego charakteru kolektywizacji — jest określenie Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne (RSP). Upraszczając, były to krajowe odpowiedniki radzieckich kołchozów. W Czechosłowacji zajmowały się one zarówno produkcją zbożową/roślinną, jak i produkcją zwierzęcą. Na język angielski nazwa jest tłumaczona różnie. Najczęściej pojawiają się określenia *collective farm* albo *production cooperatives*, które jest jednak mniej precyzyjne. W zależności od stopnia uspołecznienia (lub socjalizacji) spółdzielnie dzieliły się na cztery typy.

⁴ Na dzień 1 listopada 1952 w województwie preszowskim zarejestrowanych było 296 spółdzielni zrzeszających 20 905 członków. Stan na 1 stycznia 1954 wynosił 87 spółdzielni i 2124 członków (NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2286, s. 37, Materiał „Błędy przy zakładaniu JRD”).

⁵ BARNOVSKÝ 2002, s. 37–38.

⁶ FIAMOVIÁ 2010, s. 57.

integralną część województwa preszowskiego. Kolejne pytanie będzie dotyczyło związku między kolektywizacją, formami indywidualnych i kolektywnych postaw chłopów i „wolną przestrzenią” w czasach budowania socjalizmu. Czy pokojowe strategie nieposłuszeństwa stosowane jako wyraz sprzeciwu wobec socjalistycznej kolektywizacji można kwalifikować jako walkę o stworzenie lub zachowanie jak najszerzego pola manewru?

W artykule skupiono się na okresie przymusowej socjalistycznej kolektywizacji trwającym od 1949 do przełomu 1953 i 1954 r. W omawianym kontekście mamy do czynienia z kilkoma „wolnymi przestrzeniami” o różnym charakterze i jakości, pojawiającymi się w różnych przedziałach stosunkowo krótkiego czasu. Kontury owych „wolnych przestrzeni” są zatem płynne. W niniejszym artykule zjawisko to występuje w podwójnym rozumieniu. Po pierwsze jako przestrzeń manewru, w której chłopcy mogli względnie skutecznie stosować strategie unikania, oddalania lub łagodzenia skutków kolektywizacji, po drugie — jako cel nadrzędny, ponieważ, w odniesieniu do wątku modernizacyjnego i z racji umowności określenia „wolna przestrzeń”, autor niniejszego tekstu uwzględnia w nim także dążenie mieszkańców wsi do kultywowania tradycyjnego trybu życia i dawnej hierarchii wartości — desygnatów kultury chłopskiej. Dążenia do utrzymania wysp tradycji w morzu modernizacji socjalistycznej mogą być zatem interpretowane jako „wolnoprzestrzenne”.

W artykule podjęto próbę diagnozy województwa preszowskiego w kontekście problemu kolektywizacji w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Badania w skali mikro dotyczą szeregu zjawisk społecznych oraz politycznych na płaszczyźnie lokalnej, które na pierwszy rzut oka nie miały bezpośredniego związku z samą kolektywizacją. Autor nie ma ambicji, by szczegółowo opracować ten złożony i długotrwały proces w całej Czechosłowacji⁷. Nie podejmuje też próby jego syntetycznego porównania w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej⁸. Zasadniczego przedmiotu rozważań nie stanowią także represje stosowane przeciwko chłopom w socjalistycznej Czechosłowacji⁹, mimo że niezaprzeczalnie były one integralną częścią akcji przymusowej kolektywizacji zarówno tam, jak i w innych państwach bloku socjalistycznego.

SOCJALISTYCZNA KOLEKTYWIZACJA W CZECHOSŁOWACJI

W latach 1948–1953 stalinizm w ČSR osiągnął swoją szczytową fazę. Był to także czas najsurowszych represji dotyczących szerokie kręgi społeczeństwa, opozycję polityczną, a także członków samej Partii Komunistycznej Czechosłowacji (Komunistická strana Československa — dalej: KSČ). Cechą przewodnią tej epoki było

⁷ Zagadnienie to posiada bogatą literaturę, vide np.: CAMEL 2005; JECH 2008; PERNES 2009; ROKOSKÝ, SVOBODA 2013. Cf. np. RYCHLÍK 2014.

⁸ Vide np. BAUERKÄMPER, IORDACHI 2014.

⁹ Na przykład: BLAŽEK, JECH, KUBÁLEK 2010; HLAVOVÁ 2010; VARINSKÝ 2014.

dążenie partii do ogólnej przebudowy społeczeństwa według modelu radzieckiego. Kolektywizacja stanowiła część składową tego programu.

W polityce KSČ dostrzegano jest brak klarownej linii politycznej w sprawie kolektywizacji. Ważnym, aczkolwiek nie zawsze decydującym czynnikiem były instrukcje z Moskwy. W Czechosłowacji wpłynęły one najpierw na przyspieszenie poparcia przez kierownictwo KSČ programu kolektywizacji w 1948 r.¹⁰, a w roku 1953 spowodowały zwolnienie tempa (a właściwie tymczasowe wstrzymanie) procesu „socjalizacji wsi”¹¹.

Początkowo czołowi przedstawiciele KSČ, którzy po zamachu stanu w lutym 1948 r. byli jednocześnie najbardziej wpływowymi politykami w państwie, kilkakrotnie powtarzali, że w Czechosłowacji nie będzie żadnych kolchozów. Najwyraźniej zdawali sobie sprawę — tak jak Antonín Zápotocký, premier (1948–1953), a następnie prezydent (1953–1957) — że słowo kolektywizacja jest dla społeczeństwa ČSR „straszakiem”¹². W związku z tym ze względów propagandowych używano określenia „spółdzielnie” (słow. *družstvá*), odwołując się tym samym do modelu, którego tradycja sięgała co najmniej XIX w. i który, w odróżnieniu od importowanej idei radzieckich kolchozów, postrzegany był przeważnie pozytywnie. W rzeczywistości jednak socjalistyczna kolektywizacja na wzór radziecki była zaprzeczeniem idei spółdzielni rolniczych opartych na zasadach samopomocy i demokracji.

Pomimo przyjęcia przez KSČ kolektywizacji jako programu w 1948 r. jeszcze na przełomie tego i następnego roku w kierownictwie partii brak było jednolitej koncepcji sposobu i czasu, w którym miała ona zostać przeprowadzona. Ostatecznie przeważało zdanie przewodniczącego Komitetu Centralnego KSČ Klementa Gottwalda, podkreślającego konieczność wprowadzenia zasady dobrowolnego wstępowania rolników do spółdzielni, która rzeczywiście została włączona do ustawy nr 69/49 o Zjednoczonych Spółdzielniach Rolniczych (Jednotné roľnícke družstvá — dalej: JRD) z 23 lutego 1949. Przebieg kampanii kolektywizacyjnej w okresie 1949–1950 można określić jako chaotyczny i jednocześnie powolny. Od 1951 r., w związku z przyjętą przez KSČ linią zaostrzenia walki klas, wymierzoną w „wiewskich bogaczy”, podejście do tego procesu się zmieniło — jego tempo zostało przyspieszone, wprowadzono system kontyngentów, spotęgowały się represje sto-

¹⁰ Nader krytyczną ocenę polityki KSČ w okresie sprzed lutego 1948 r. zawierał materiał sekretarza KC Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej Michaila A. Susłowa przekazany do Pragi. Zarzucał on kierownictwu KSČ brak zaangażowania i właściwego — z punktu widzenia Moskwy i idei komunizmu — podejścia do wielu spraw, w tym walki klasowej na wsi, niedoceniając niebezpieczeństw kapitalizmu w rolnictwie i brak spójnej polityki agrarnej. Ważna była także rezolucja Kominformu odnośnie sytuacji w Jugosławii w czerwcu 1948 r. PERNES 2013, s. 9.

¹¹ Instrukcja W. Mołotowa do A. Zápotockiego, V. Širokiego i A. Novotnego z 20 czerwca 1953 zalecała przewartościowanie planów gospodarczych w przemyśle i rolnictwie oraz dokonanie niezbędnych korekt politycznych. WOŁOKITINA 2002, dok. 297, s. 768.

¹² Stenogram z posiedzenia Prezydium KC KSČ z 28 czerwca 1948. Zápotocký dodał: „nie boimy się hasła <<kolchozy>>. Właściwie oznacza ono spółdzielnie [*družstva*]”. Za: PERNES 2013, s. 9–10.

sowane wobec chłopów. W roku 1953 doszło do przełomu. Kryzys zaopatrzeniowy, fatalne wyniki gospodarcze przymusowo zakładanych spółdzielni produkcyjnych, gwałtowny, a w województwie preszowskim masowy ich rozpad, reforma walutowa z czerwca 1953 r., nazywana też „kradzieżą stulecia”, która boleśnie dotknęła wszystkich obywateli, zmusiły kierownictwo państwa i partii do przewartościowania założeń polityki gospodarczej, w tym wyhamowania procesu kolektywizacji.

„CHŁOP Z PRESZOWSKIEGO” — SPOŁECZNE I KULTUROWE SPECYFIKI PRESZOWSZCZYZNY I JEJ MIESZKAŃCÓW

Rozważając reakcje chłopów z województwa preszowskiego na proces kolektywizacji, który stanowił integralną część programu socjalistycznej modernizacji, można — w dużym uproszczeniu i mając pełną świadomość ograniczeń związanych z takim sposobem rozumowania¹³ — przyjąć tezę o konflikcie wynikającym ze zderzenia modernistycznego projektu społeczno-gospodarczego ze społeczeństwem konserwatywnym, zamkniętym i wrogo nastawionym wobec narzucanych odgórnie zmian.

Socjalistyczna kolektywizacja implikowała konieczność przewartościowania długotrwałej tradycji chłopskiej i zastąpienia jej nową hierarchią wartości, która odpowiadała nowym warunkom w rolnictwie i społeczeństwie. W wyniku transformacji społecznej warstwy chłopskiej i wytępienia kułaków jako klasy społecznej w socjalistycznej Czechosłowacji miała powstać nowa klasa — tzw. chłopstwo spółdzielcze. Ponieważ ideał ten w województwie preszowskim napotykał na przeszkody nie do pokonania, nasuwa się pytanie o cechy charakterystyczne dla nieprzychylnie nastawionych wobec kolektywizacji „zacofanych chłopów”. Jakie czynniki decydowały o specyfice omawianego regionu i jego mieszkańców? Jak można wytłumaczyć niespotykaną — przynajmniej w skali czechosłowackiej — miarę niepowodzenia przebiegającego tam procesu przymusowej kolektywizacji?

Krainy historyczne wchodzące w skład województwa preszowskiego (Spisz, Zemplin, Szarysz) cechowała długa tradycja etnicznego, religijnego oraz językowego pluralizmu i związana z tym wielowarstwowość tożsamości tamtejszej ludności¹⁴. Gospodarka rejonów górskich i podgórskich na północno-wschodnich terenach Słowacji podupadła pod koniec XIX w. na skutek deformacji powstałych za czasów feudalizmu. Charakterystyczne dla tego terenu były miniaturowe gospodarstwa, tradycyjne formy produkcji rolniczej, brak środków koniecznych do rozwoju i słabo

¹³ Słowacki historyk Ľubomír Lipták zakwestionował interpretację kolektywizacji jako procesu modernizacji. Ujął ją jako pokaz sowieckiego modelu politycznego, w którym realnie istniejąca dynamika modernizacji i zmian z nią powiązanych została zniekształcona do idei, która miała umożliwić dowolną akcelerację procesów społecznych, kulturowych i ekonomicznych. LIPTÁK 1999, s. 276.

¹⁴ Szerzej na ten temat ŠOLTĚS 2009. Ów pluralizm był widoczny przede wszystkim w miastach, rzadziej na wsi. W Europie Środkowo-Wschodniej nie brakuje innych jeszcze obszarów o podobnej charakterystyce (np. Siedmiogród).

rozwinęty rynek. Czynniki te doprowadziły do pauperyzacji chłopów, pojawienia się rzeszy bezrolnych i w efekcie napędziły migrację zarobkową, w tym także zamorską. Podstawowymi komórkami społecznymi na wsi były rodzina i sąsiedztwo. Na tej samej podstawie kształtowała się także sieć transatlantycka mieszkańców Spisza, Szarysza i Zemplina. W latach pięćdziesiątych XX w. liczba możliwych destynacji migrantów zarobkowych z województwa preszowskiego została ograniczona w wyniku zamknięcia granic państwa¹⁵, w związku z czym jedyną opcją pozostała migracja wewnątrz ČSR. Rzutowało to na tradycyjny model rodziny, gdyż — paradoksalnie! — pociągało za sobą rozproszenie krewnych i powinowatych, zakłócenie struktury rodziny i relacji genderowych¹⁶.

Tradycyjna kultura rolnicza łączyła się z patriarchalnym modelem rodziny. Na słowackiej wsi z przełomu XIX i XX w. stratyfikacja społeczna była ściśle powiązana ze stosunkiem własnościowym do ziemi, którą postrzegano jako wartość nie tylko materialną, lecz także społeczną i kulturową¹⁷. Dla procesu kolektywizacji stanowiło to poważną przeszkodę. Złożona geomorfologia (pagórki, tereny górskie) oraz niedorozwój infrastruktury komunikacyjnej w porównaniu z innymi częściami kraju miały wpływ na gospodarcze i kulturowe zacofanie regionu. Tradycyjny konserwatyzm i wysoki stopień religijności wsi słowackiej hibernowały zamknięte wspólnoty, odporne na wszelkiego rodzaju próby modernizacji, w tym także kolektywizację. Powyższe czynniki kształtowały miejscową strukturę społeczną, zwiększały zwartość lokalnych społeczności i stanowiły genzę specyficznych kodów zachowania stosowanych wobec tzw. centrum, czyli szeroko rozumianych przedstawicieli władzy. Korzeni dychotomii: system społeczny vs miejscowa tradycja czy państwo vs więzi społeczne należy szukać znacznie głębiej niż w okresie rządów partii komunistycznej w ČSR.

Pojawiające się konflikty wynikały także z polaryzacji na linii centrum–peryferie. Poczucie peryferyjności — rozumianej jako znaczne oddalenie od politycznego centrum decyzyjnego i związana z tym niemożność wywierania wpływu na podejmowane przez nie decyzje — cechowało mieszkańców północnych regionów Słowacji od stuleci¹⁸.

Pod względem powierzchni województwo preszowskie zajmowało drugie miejsce spośród województw socjalistycznej Słowacji¹⁹. Jedną trzecią jego powierzchni zajmowały lasy oraz tereny górskie i podgórskie na północnym wschodzie (powiaty: Spišská Stará Ves, Stará Ľubovňa, Sabinov, Bardejov, Giraltovce, Svidník, Strop-

¹⁵ RYCHLÍK 2007, s. 34–55.

¹⁶ KLIĞMAN 1988, s. 72. Wyniki przeprowadzonych przez amerykańską historyk badań w rumuńskim okręgu Maramureș okazują się pasować także do województwa preszowskiego.

¹⁷ SLAVKOVSKÝ 2016, s. 91.

¹⁸ SEGEŠ 2016, s. 42.

¹⁹ Powierzchnia gruntów rolnych zajmowała 480 000 ha, grunty orne — 274 000 ha, łąki — 57 000 ha, pastwiska — 138 000 ha, grunty nierolnicze — 353 000 ha (w tym lasy — 304 000 ha). Dane za: *Statistická ročenka* 1958, s. 201.

kov, Medzilaborce, Snina). Cechą charakterystyczną tych rejonów była prowadzona w nich ekstensywna hodowla zwierząt gospodarskich (owiec, bydła, koni). W produkcji rolniczej dominowały zboża paszowe i ziemniaki.

W 1948 r. prawie dwie trzecie mieszkańców województwa preszowskiego zajmowało się rolnictwem, co nasuwa skojarzenia z innymi państwami tzw. demokracji ludowej²⁰. W niektórych powiatach (słow. okres), np. Svidník i Snina, odsetek ten wynosił ponad 90%²¹. Na utratę własnej ziemi w wyniku przymusowej kolektywizacji najsilniej reagowali mieszkańcy miejscowości górskich i podgórszych, gdzie jakość ziemi była niższa. Jeszcze w latach sześćdziesiątych XX w. mieszkańcy tych rejonów pracę w przemyśle traktowali jako możliwość dodatkowego zarobku, za główne źródło swoich dochodów nadal uważając ziemię i pracę na polu. Znaczącą część środków uzyskanych dzięki zatrudnieniu w branżach pozarolniczych inwestowano we własne gospodarstwa (np. w zakup narzędzi, sprzętu, nawozów sztucznych itd.)²². Kolektywizacja produkcji zwierzęcej dotknęła chłopów jeszcze bardziej niż kolektywizacja produkcji roślinnej. Żywiolowa fala oporu przeciw temu procesowi, która wystąpiła wiosną 1953 r., zaczęła się od zabierania własnych zwierząt gospodarskich ze spółdzielni produkcyjnych, szczególnie w powiecie Vranov.

Województwo preszowskie zajmowało w Słowacji przedostatnie miejsce pod względem liczby mieszkańców²³. Był to — jak wspomniano — obszar zacofany, o czym świadczyły m.in. najniższy w skali ČSR odsetek inwestycji państwowych w tamtejsze rolnicze spółdzielnie produkcyjne (te zaczęły stopniowo rosnać dopiero od 1958 r.)²⁴, najniższy poziom elektryfikacji (66,7 %) ²⁵, najmniej miejscowości podłączonych do sieci wodociągowej i kanalizacyjnej²⁶, najmniej szkół zawodowych²⁷ itp. Na przykład odbiornik radiowy posiadał zaledwie co jedenasty mieszkaniec województwa²⁸.

STRATEGIE NIEPOŚLUSZEŃSTWA

Kolektywizację w Czechosłowacji wprowadzano w życie w dwóch etapach — 1949–1953 i 1957–1960. Pierwszy z tych okresów można podzielić na dwa krót-

²⁰ Na przykład Rumunią. KLIGMAN, VERDERY 2011, s. 3.

²¹ ŠULEJOVÁ 2014a, s. 273.

²² SLAVKOVSKÝ 2016, s. 90–91.

²³ Liczebność populacji przedstawiała się następująco: 420 076 w 1953 r., 426 976 w 1954, 436 549 w 1955, 444 361 w 1956 i 452 195 w 1957. *Statistická ročenka* 1958, s. 48.

²⁴ *Statistická ročenka* 1958, s. 103. Cf. *Statistická ročenka* 1959, s. 114. Inwestycje państwowe w spółdzielniach w 1958 r. wynosiły 107,9 mln Kčs, dzięki czemu województwo preszowskie awansowało z ostatniej pozycji na piętnastą (pośród 19 województw ČSR).

²⁵ *Statistická ročenka* 1958, s. 277.

²⁶ *Statistická ročenka* 1958, s. 278.

²⁷ *Statistická ročenka* 1958, s. 405.

²⁸ *Statistická ročenka* 1958, s. 272.

sze: pierwszy, w którym proces toczył się ospale, miał miejsce w latach 1949–1950, drugi, w którym kolektywizacja przyspieszyła, trwał do roku 1953.

Okres „ospałej” kolektywizacji cechowało powstanie szerokiego wachlarza strategii stosowanych przez chłopów w celu jeszcze większego jej spowolnienia. Sprzyjały temu warunki ogólne, w tym przede wszystkim słaba presja lokalnych instytucji państwowych odpowiedzialnych za wdrażanie ogólnopaństwowych rezolucji i zaleceń. W ramach wspólnoty wiejskiej przeważało dążenie do utrzymania „pokoju domowego”, co wynikało z zakorzenionego stosunku do takich więzi społecznych jak sąsiedztwo czy rodzina.

Pole manewru zostało w tym zakresie poważnie ograniczone w konsekwencji złych wyników gospodarczych lokalnych spółdzielni i obrania nowego kursu w postaci przyspieszonej kolektywizacji przymusowej. Jak wspomniano, kierownictwo państwa i partii przyjęło uchwały zmierzające do zaostrzenia walki klasowej z kułakami. Urzędnikom administracji publicznej i funkcjonariuszom partii w województwie powierzono liczne zadania związane z wdrażaniem procesu, wobec czego zachowanie „spokoju społecznego” stało się znacznie trudniejsze niż wcześniej. Sytuacji nie poprawiało również zwiększenie kontroli nad województwem ze strony wyższych szczebli administracyjnych. Gwałtownie wzrosła liczba wizytacji wysyłanych przez słowacki odpowiednik ministerstwa rolnictwa (Poverenstvo pôdohospodárstva), Centralny Komitet Partii Komunistycznej Słowacji, wojewódzkie komisje ds. skupu, jak również instruktorów z wydziału rolnictwa KC KSČ w Pradze. Kontrola oraz ingerencje zewnętrzne zredukowały możliwość stosowania rozwiązań lokalnych, bazujących na tradycji wspólnoty. W celu poprawienia niezadowolających wyników poszerzono też zakres uprawnień narodowych komitetów lokalnych o dodatkowe kompetencje karne.

Procesy zachodzące w społeczności chłopskiej w okresie kolektywizacji charakteryzowało poszukiwanie sposobów na przeżycie w zmienionych po 1948 r. i w większości przypadków gorszych niż wcześniej warunkach społecznych, ekonomicznych i politycznych. Wbrew obiektywnym przeszkodom i brakom utrudniającym życie codzienne trudno wychodzić z założenia, że bytowanie na socjalistycznej wsi cechowała codzienna walka²⁹. Skuteczną oraz najczęściej stosowaną formą oporu chłopów był kompleks działań mających na celu hamowanie kolektywizacji, ewentualnie — jak w okresie natężenia odgórnej presji — wprowadzenie jej w postaci, która niosła ze sobą jak najmniej ograniczeń i szkód. Antysystemowe działania chłopów z województwa preszowskiego w okresie implementacji kolektywizacji najtrafniej opisują określenia ekonomiczne oraz społeczne — nieposłuszeństwo oraz strategie samoobrony i przetrwania.

W Czechosłowacji lat pięćdziesiątych, tak samo jak np. w ZSRR w latach trzydziestych, chłopskie rebelie były zjawiskiem rzadkim, co wynikało z przeświadczenia o nieuchronności brutalnych konsekwencji³⁰. Z tego względu zastosowanie

²⁹ SCHIER 2001, s. 181.

³⁰ SCOTT 1985, s. 19; FITZPATRICK 1994, s. 5.

„sztywnych” reguł antykomunistycznego oporu (w tym walki zbrojnej) do interpretacji działań chłopów w okresie kolektywizacji trudno uważać za właściwe³¹. Jeżeli gwałtowne akty sprzeciwu wobec kolektywizacji się zdarzały, rzadko miały charakter zorganizowanej akcji politycznej³². Obserwatorzy zewnętrzni (najczęściej z miasta, nierzadko z wykształceniem wyższym) odbierali je nie jako polityczną demonstrację, a spontaniczny, niezorganizowany i irracjonalny bunt³³. Sankcje ze strony państwa bywały w takich przypadkach stosunkowo łagodne, zwłaszcza gdy rolę „wodzirejów” odgrywały kobiety. Z punktu widzenia możliwych konsekwencji karno-prawnych w kalkulacji chłopów były one jako przywódcy protestu po prostu bezpieczniejsze³⁴. Nieprzypadkowo najwięcej wystąpień na Preszowszczyźnie miało miejsce latem 1953 r., kiedy sytuacja w województwie uległa zaostrzeniu³⁵. W kontekście rozważań nad formami niesubordynacji i dążeń „wolnoprzestrzennych” chłopów nie sposób zignorować także wystąpień siłowych. Były one radykalnym, chwilowym i raczej ubocznym, choć również ważnym wyrazem sprzeciwu przeciwko przymusowej kolektywizacji, uzupełniającym mniej gwałtowne strategie nieposłuszeństwa.

Pomimo spontaniczności lokalnych „rebelii”, można przypuszczać, że u ich podstaw leżało wyrachowanie chłopów mających świadomość stereotypowego postrzegania ich jako w zasadzie prostych, niewykształconych i naiwnych. „Chłopski rozum” właśnie na tej kalkulacji opierał swoje strategie nieposłuszeństwa³⁶. Nierzucający się w oczy, jednak działający długofalowo z zauważalnymi efektami codzienny opór był główną przeszkodą we wprowadzaniu kolektywizacji w województwie preszowskim. Różne strategie nieposłuszeństwa doprowadziły do niepowodzenia szczególnie utopijnych a stanowiących fundamenty kolektywizacji planów i założeń władz centralnych. Konkretnie przejawy tych strategii nie zawsze

³¹ W dyskursie czechosłowackim używa się określenia „trzeci ruch oporu” (słów. *tretí odboj*). Ustawa nr 219/2006 Zb.z. o antykomunistycznym ruchu oporu definiuje taką formę oporu jak działalność w nielegalnych organizacjach o takim charakterze. Ustawa definiuje antykomunistyczny ruch oporu jako aktywny opór obywateli przeciwko reżimowi komunistycznemu w formie indywidualnej lub zorganizowanej na podstawie postaw obywatelskich lub aktywnych czynów oporu na terytorium Czechosłowacji lub zagranicą. Dostępne on-line: <http://www.mosr.sk/data/files/650.pdf>

³² SCOTT 1985, s. 28–29.

³³ VIOLA 1986, s. 39–40.

³⁴ Na przykład sprawcom pobicia funkcjonariusza partii oraz zwolennika kolektywizacji w miejscowości Lipová (powiat Bardejov) w sierpniu 1952 r. wytoczono proces pokazowy, którego scenariusz zatwierdziło ministerstwo sprawiedliwości. Sprawców określono jako „wiejskich bogaczy”. Za „działalność terrorystyczną” zostali skazani na wysokie kary pozbawienia wolności (od 10 do 22 lat), utratę mienia i znaczące kary pieniężne. ABS Praha, sygn. 323–25–1.

³⁵ Od lipca do sierpnia 1953 r. miały miejsce protesty chłopek m.in. w miejscowościach Zámutov, Kapušany oraz Porostov. Vide: FIAMOVÁ 2012a, s. 157–159; ŠULEJOVÁ 2014a, s. 95–96; ŠULEJOVÁ 2014b, s. 281–282.

³⁶ FIELD 1976, s. 209–210.

są udokumentowane, a jeżeli nawet dysponujemy takimi źródłami, nie oddają one w pełni skali zjawiska³⁷.

Chłopi w województwie preszowskim na drodze swoistej edukacji politycznej znajdowali sposoby, by zademonstrować swoje przyzwolenie na „socjalizację wsi”, jednocześnie unikając jej przeprowadzenia. Stosowali rozmaite metody adaptacji do systemu poprzez „wykręcanie się”, pozorowanie działań oraz pasywny lub aktywny opór, którego celem było zachowanie własnej tożsamości w ramach albo poza ramami obowiązującego ładu³⁸. Wszystkie one były rodzajem ucieczki wewnątrzsystemowej czy inaczej — jak trafnie opisuje to zjawisko Michel de Certeau — sposobem, jak „uciec przed dominującym systemem społecznym, jednocześnie pozostając jego częścią”³⁹. James D. Scott określa takie zachowania mianem pasywnej, ludowej formy oporu. Zalicza do nich takie strategie jak „dreptanie w miejscu”, fikcyjną ignorancję, pozorowanie działań i fałszywe deklaracje zgody na narzucane przez władzę działania⁴⁰. Sheila Fitzpatrick — częściowo w odniesieniu do konceptów Scotta — kategoryzuje formy protestów chłopskich, wymieniając: przeciąganie procedur, spowalnianie tempa kolektywizacji, kradzieże i defraudacje, udawanie niezrozumienia instrukcji, zadań i poleceń, ignorancję, pasywność oraz celowe unikanie pracy⁴¹.

Podział spółdzielni produkcyjnych na cztery kategorie otwierał przed chłopami stosunkowo szerokie pole manewru. W miejscowościach, gdzie spółdzielnie jeszcze nie powstały, można było zbyć ewentualną krytykę i naciski z zewnątrz, powołując do życia komitety przygotowawcze spółdzielni (Přípravný výbor JRD), które następnie pozostawały w stanie hibernacji. Ta załączkowa forma miała tę dodatkową zaletę, że nie wymagała wkładu własnego w postaci środków pracy ani ziemi. Komitety przygotowawcze zagospodarowywały bowiem ziemię państwową (na mocy tzw. nowej reformy rolnej z 1949 r.) będącą wcześniej własnością np. Kościoła lub ziemię należącą do emigrantów — tzw. ziemię amerykańską. Kułakowi akces do takiej załączkowej formy organizacyjnej mógł umożliwić przynajmniej tymczasowy dostęp do własnej ziemi i środków produkcji, które tak czy inaczej zostałyby w końcu zawłaszczone przez państwo.

Wymowne pod tym względem są liczby: na początku 1950 r. ponad 70% wszystkich spółdzielni rolniczych w województwie preszowskim zaliczało się do organizacji pierwotnych, tzn. komitetów przygotowawczych albo spółdzielni pierwszego typu (niewymagających scalania należących do nich gruntów). Taki stan trwał niemal do połowy 1952 r., mimo że owe pierwotne formy organizacyjne co najmniej

³⁷ James C. Scott posługuje się modelową dychotomią *powerful vs powerless*, co w kontekście omawianego tematu można zastąpić modelem *władza vs chłopi*. Scott opisuje codzienne działania tzw. bezsilnych, nazywając je *hidden transcripts*. Były to niepubliczne formy porozumiewania się, najczęściej niewidoczne dla władz, co bardzo utrudnia ich dokumentację. SCOTT 1992, s. 9.

³⁸ VIOLA 1996, s. 4; ZAVACKÁ 2016, s. 69.

³⁹ „Escape the dominant social system without leaving it”. DE CERTEAU 1984, s. XIII.

⁴⁰ SCOTT 1985, s. XVI.

⁴¹ FITZPATRICK 1994, s. 5.

od 1951 r. — zgodnie z linią polityki kolektywizacyjnej celującej w wyżej zaawansowane formy spółdzielni — uznawano za niepożądane⁴².

Nierzadko też chłopi we własnym zakresie składali obietnicę przystąpienia do istniejących już spółdzielni, której spełnienie pod różnymi pretekstami odkładali następnie *ad calendas graecas*. Nierzadko tłumaczyli się przy tym, że na złożenie podania o członkostwo nie zezwalają im żony lub teściowe⁴³. Ten argument może wydać się komiczny, jeśli wziąć pod uwagę patriarchalny model tradycyjnej rodziny chłopskiej, którego podstaw na początku lat pięćdziesiątych jeszcze zbyt mocno nie podważano. „Feminizacja rolnictwa”⁴⁴ nastąpiła dopiero w okresie późniejszym. Przykładowo — filie Czechosłowackiego Związku Kobiet (zał. 1950) w województwie preszowskim nie prowadziły aktywnej działalności, ponieważ — jak tłumaczyły się członkinie związku — sprzeciwiali się temu ich mężowie⁴⁵. Argument o rzekomym zakazie przystępowania do nowopowstałych organizacji socjalistycznych ze strony małżonka/małżonki zatem działał w dwie strony.

Grę na zwłokę można było stosować na różne sposoby. Istniała możliwość złożenia podania o członkostwo w spółdzielni i jednocześnie niepodpisania formularza, którym zobowiązywano się do przestrzegania regulaminu wewnętrznego. Taki wariant postępowania opisał jeden z delegatów na konferencję powiatowego komitetu KSS w Sobrance: „niektórzy nawet podpiszą, i wy już szykujecie się do składania gratulacji, i wtedy on [chłop — D.S.] schowa wniosek do kieszeni [tłumacząc się — D.S.], że dzisiaj jednak nie, ponieważ jest piątek trzynastego, albo w sposób podobny się tłumaczy”⁴⁶.

Istniało także zjawisko tzw. samodekułakizacji, która polegała na przepisaniu ziemi rolnej wykraczającej ponad ustanowiony limit (15 ha) na członków rodziny, a zatem parcelacji gruntów „na papierze”, i co za tym idzie — uniknięciu szykan ze strony wyższych urzędów administracji państwowej. „Samodekułakizacja” odbywała się zgodnie z zasadą: zrób z siebie biednego chłopca, zanim zrobi to za ciebie państwo. Ten proces, oparty na więziach rodzinnych lub sąsiedzkich, często połączony był z zawieraniem dodatkowych porozumień, a także korupcją. „Wiejski

⁴² ŠULEJOVÁ 2014b, s. 62.

⁴³ Nierzadko też same kobiety — tak jak w miejscowości Blatné Revištia (powiat Sobrance) w czerwcu 1952 r., podczas nadzwyczajnego zebrania miejscowej spółdzielni, której 80% członków odmawiało udziału w pracach sezonowych — groziły, że zabronią swoim mężczyznom członkostwa w spółdzielniach. ŠULEJOVÁ 2014a, s. 100–101.

⁴⁴ KLIGMAN 1988, s. 255.

⁴⁵ „Małżonkowie i funkcjonariusze respektują równouprawnienia kobiet tylko do tego momentu, kiedy nie dotyczy to ich komfortu osobistego”, odnotował instruktor partyjny z KC KSČ z Pragi odwiedzający województwo preszowskie w czerwcu 1952 r. NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 5–6. Z kolei pracownik lokalnego komitetu KSS w powiecie Snina nie ukrywał, że „swojej małżonce połamalyby nogi”, gdyby wstąpiła do siedziby związku kobiet (ibidem, s. 10).

⁴⁶ Za: ZAVACKÁ 2016, s. 69.

bogacz” tracił swój majątek tylko formalnie. Praktyka taka miała tę m.in. zaletę, że nawet w przypadku pojawienia się w czasie kontroli jakichś podejrzeń trudno było cokolwiek udowodnić⁴⁷.

Kułacy — mimo ewidentnej od początku procesu kolektywizacji tendencji do ich marginalizowania⁴⁸ — potrafili czasami działać skutecznie. Dążenie do realizacji wyznaczonego celu, czyli poprawienia statystyk nowopowstałych spółdzielni produkcyjnych, w województwie preszowskim doprowadzało czasami do sytuacji paradoksalnych. W początkowym okresie kolektywizacji lokalni funkcjonariusze władzy nierzadko wręcz zachęcali bogatszych rolników do członkostwa w miejscowych spółdzielniach, spodziewając się, że pociągną oni za sobą niezdecydowanych lub opornych chłopów, co w efekcie doprowadzi do gwałtownego wzrostu liczby zgłoszeń. Zdarzało się jednak, że „wiejscy bogacze” zostawali członkami spółdzielni, następnie zdobywali w nich przewagę i oświadczali — mając na myśli biednych rolników — że nie pozwolą, by kierowała nimi „hołota”⁴⁹. Sytuacja taka była zaprzeczeniem głównych założeń kolektywizacji, gdyż w spółdzielniach decydować mieli właśnie drobni i średniozamożni mieszkańcy wsi.

Do niezamierzonych przez władzę skutków doprowadzić mogła również metoda polegająca na zastraszaniu niezdiscyplinowanych chłopów, czego dowodzi przykład miejscowości Kendice. W wyniku ingerencji urzędników powiatowego komitetu narodowego (Okresný národný výbor — ONV) domagających się znalezienia i ukarania kułaków aresztowano dwie osoby o odpowiednim profilu „wroga klasy robotniczej”, co wywołało wzrost liczby podań o członkostwo w miejscowej spółdzielni produkcyjnej. Po wyrobieniu założonej normy zainteresowanie administracji państwowej Kendicami opadło, miejscowi w odwecie odwołali natomiast ze stanowiska przewodniczącego miejscowego komitetu narodowego (MNV), obarczając go winą za inspirowanie nagonki na miejscowe kułactwo. Niezadowoleni chłopci przejęli następnie stery zarządu spółdzielni, zmarginalizowali miejscowych członków partii komunistycznej i zdobyli na tyle mocną pozycję, że władze powiatowego komitetu narodowego zmuszone były zaakceptować ich jako partnera⁵⁰.

Jedną z form protestu było również rozpuszczanie pogłosek. W województwie preszowskim nie ograniczały się, jak w ZSRR lat trzydziestych, do apokaliptycznych przepowiedni⁵¹, lecz w założeniu miały sparaliżować przymusową kolektywizację. Bodźcem wyzwalającym zmiany były plotki, które pojawiły się po przemówieniu

⁴⁷ SIEBERT 1998, s. 318.

⁴⁸ W początkowym okresie kolektywizacji „wiejskim bogaczom” nie zabraniano członkostwa w spółdzielniach. Kierownictwo KSČ wychodziło z założenia, że „sami się zdemaskują” oraz że zaleta ich członkostwa polega na możliwości nałożenia na nich większych obciążeń i obowiązków. Za żadną cenę nie zamierzano jednak dopuścić ich do kierownictwa i zarządu spółdzielni. PŠENIČKOVÁ 1995, dokument nr 20, s. 74.

⁴⁹ CAMBEL 2005, s. 275.

⁵⁰ ZAVACKÁ 2016, s. 64–65.

⁵¹ VIOLA 1990, s. 747–770.

wyłoszonym przez prezydenta Zápotockiego 1 sierpnia 1953 na budowie sztucznego zbiornika wodnego na rzece Klíčava⁵². Wystąpienie to, zapowiadające złagodzenie procesu przymusowej kolektywizacji, interpretowano jako zezwolenie władz na bezkarne rozwiązywanie niechcianych spółdzielni produkcyjnych, co doprowadziło do aktów samowoli skutkujących spontanicznym rozpadem większości spółdzielni produkcyjnych w województwie preszowskim⁵³.

Jednym z wytłumaczeń niechęci chłopów do członkostwa w spółdzielniach był rzekomy strach przed ewentualną wojną. Pogłoski o prawdopodobieństwie wybuchu nowego konfliktu zbrojnego trafiały w środowisku wiejskim na podatny grunt. Kobiety, mające w dobrej pamięci nieodległe doświadczenia z końcowego okresu II wojny światowej, argumentowały, że „gdyby były we spółdzielni i gdyby doszło do wojny, musiałyby wszystko oddać i nie miałyby czego jeść⁵⁴”.

Integralną częścią stworzonej przez system komunistyczny gospodarki była korupcja, której przykładów w województwie preszowskim nie sposób zliczyć. Spółdzielnie produkcyjne były punktem pośrednim pomiędzy chłopami a władzą lokalną. Ludzie stojący na ich czele, członkowie komisji ds. skupu, przewodniczący komitetów narodowych itd. nie mieli możliwości ustalania samej produkcji (zarówno jej rodzaju, jak i wysokości), posiadali jednak stosunkowo szerokie pole manewru w zakresie regulacji i interpretacji zarządzeń. Obejmowało to dystrybucję nasion i maszyn rolniczych, ale też fałszowanie statystyk i dokumentów, w tym tych dotyczących rzeczywistego stanu posiadania ziemi, narzędzi czy zwierząt gospodarskich, samowolne ustalanie wysokości kontyngentów itd. W ten sposób powstała rozległa przestrzeń sprzyjająca fałszerstwu i korupcji.

Korupcja stanowiła również jedną z prostych, ale skutecznych strategii stosowanych przez chłopów wobec „intruzów” z zewnątrz: przyjeżdżających w celu dokonania kontroli funkcjonariuszy komitetów narodowych, pełnomocników powołanego w maju 1952 r. Ministerstwa Skupu, delegatów tzw. kolumn agitacyjnych itd. Często praktykowanym sposobem obniżenia ich czujności były poczęstunki i alkohol. Dzięki hojności miejscowych i obfitemu spożyciu niejedynemu urzędnik czy wizytator z ramienia partii lub ministerstwa przymykał oko na nieprawidłowości dostrzeżone w lokalnej ewidencji urzędowej, np. przygotowaniu i realizacji prac sezonowych,

⁵² Głównym przesłaniem wystąpienia Zápotockiego było to, że członkostwo w spółdzielniach produkcyjnych nie jest przymusowe, tylko dobrowolne. Znamienna a wręcz prorocza była sformułowana przez niego zapowiedź: „I tym, którzy uważają, że pomoże im ucieczka ze spółdzielni, możemy całkiem otwarcie powiedzieć: nic wam to nie pomoże. Za kilka lat znów będziecie musieli na nowo zakładać spółdzielnie, z których dzisiaj być może uciekniecie”. Za: „Rudé právo”, XXXIII, nr 213, 2 VIII 1953, s. 1. „President republiky mezi budovateli Klíčavské přehrady”.

⁵³ ŠULEJOVÁ 2014b, s. 99; ZAVACKÁ 2016, s. 71.

⁵⁴ NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 26, Sprawozdanie z przebiegu kwietniowych posiedzeń oraz przygotowań do 1 i 9 maja w województwie preszowskim w dniach 7–26 IV 1953.

(nie)realizowaniu ustanowionych norm dostaw, a nawet prowadził „pochlebczą politykę wobec kułaków i osób notorycznie niespełniających norm”⁵⁵.

Osobami wchodzącymi w skład kolumn agitacyjnych byli często przypadkowo wybrani urzędnicy, nauczyciele itp. Ludzie z miasta, nieposiadający jakichkolwiek doświadczeń i wiedzy o produkcji rolnej czy zwierzęcej, w przekonaniu chłopów nie mieli nic do powiedzenia⁵⁶, a ponadto powierzoną sobie misję często traktowali jako dogodną okazję do wypoczynku na wsi. Skuteczność prowadzonej przez nich agitacji była bardzo wątpliwa. Tym bardziej, że sami agitatorzy mieli nierzadko wątpliwości co do zalet kolektywizacji albo byli wręcz jej przeciwnikami⁵⁷.

Chłopi często stosowali również taktikę „ekonomiczną”. Polegała ona m.in. na przeznaczaniu dla spółdzielni zwierząt niższej jakości czy rozcieńczaniu kontyngentowych dostaw mleka wodą. Rozpowszechniony był także nielegalny ubój zwierząt gospodarskich. W tym przypadku interesujące jest nie tyle samo przestępstwo (zresztą niezbyt wyrafinowane), ile moment, który był wybierany do jego popełnienia. Działania chłopów polegały na kalkulacji ryzyka. Nielegalny ubój na Preszowszczyźnie odbywał się zatem najczęściej jesienią, kiedy uwagę urzędników administracji lokalnej w pełni pochłaniały prace przy żniwach, lub zimą, kiedy dostęp do odległych miejscowości w celach kontrolnych był utrudniony. Zwierzęta nierzadko bito również w posiadłościach miejscowych funkcjonariuszy partii i administracji państwowej, co dla chłopów stanowiło dodatkową zachętę, by pójść w ich ślady⁵⁸.

Kolejną strategią nieposłuszeństwa była ucieczka. W szczytowym okresie kolektywizacji, gdy po wsiach województwa preszowskiego grasowały kolumny agitatorów i komisji karnych, zdarzało się, że mieszkańcy zbiorowo zbiegali do lasu albo na pola — tak stało się w np. Porostovie. Efekty tej strategii były jednak zazwyczaj krótkofalowe⁵⁹. Jako ucieczkę (choć innego rodzaju) można interpretować także masowy odpływ ludności wiejskiej do miast, gdzie znajdowała ona pracę w państwowych zakładach. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w samym województwie preszowskim powstało ich kilka, w tym Chemko Strážske, Transporta (później Vihorlat) Medzilaborce, Chemlon Humenné, Východoslovenské celulózky a papiernie Hencovce, Bukóza Vranov i inne. W takich przypadkach nie chodziło jednak o nieposłuszeństwo, lecz o chęć uniknięcia kolejnej fali szykan i ostateczność w konfrontacji z sytuacją bez wyjścia⁶⁰.

⁵⁵ ZAVACKÁ 2016, s. 62.

⁵⁶ CAMBEL 2005, s. 271.

⁵⁷ ZAVACKÁ 2016, s. 64–65.

⁵⁸ W styczniu 1954 r. w województwie preszowskim stwierdzono ponad 3 tys. przypadków nielegalnego uboju świń i bydła. NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2286, s. 3.

⁵⁹ Ostatecznie na skutek nacisków połowa mieszkańców Porostova zgłosiła się do spółdzielni trzęciego typu. Scalanie gruntów, które charakteryzowało zaawansowaną formę spółdzielni, spotkało się z gwałtownym oporem chłopów, niezbędna okazała się więc pomoc policji. ŠULEJOVÁ 2014a, s. 275.

⁶⁰ W ten sposób masowe przesiedlanie białoruskiej ludności chłopskiej w okresie kolektywizacji do miast interpretuje SIEBERT 1998, s. 184.

Do najskuteczniejszych strategii nieposłuszeństwa należało ignorowanie obowiązkowych prac polowych oraz konieczności wyrobienia ustanowionych norm dostaw zboża, mięsa, mleka, jaj itd. Przykładowo w lutym 1953 r. województwo preszowskie zajęło ostatnie miejsce w Czechosłowacji pod względem skupu mleka. Miejscowi sabotowali bowiem narzucone im kontyngenty dostaw żywności dla spółdzielni, tłumacząc m.in., że „na pierwszym miejscu są ich dzieci”⁶¹. W czasie żniw często dochodziło do sytuacji, w których chłopci należący do spółdzielni przesiadywali przed swoimi domami i obserwowali prace polowe wykonywane przez sprowadzone w trybie pilnym jednostki wojska, ochotników i studentów⁶². Również na Preszowszczyźnie znalazł zatem potwierdzenie dowcip znany z okresu kolektywizacji w Rumunii: Kim jest rumuński chłop? To osoba stojąca na polu i udzielająca instrukcji pracującym na roli studentom, wojskowym i intelektualistom⁶³.

KADRY

Kluczem do odpowiedzi na pytanie, jak powstawały warunki umożliwiające chłopom stosowanie strategii nieposłuszeństwa, jest bliższe spojrzenie na działalność kadr lokalnej administracji państwowej i preszowskiej partii komunistycznej. Albo — w odwołaniu do teorii Michela Foucault — jak w kontekście kolektywizacji tworzono sieć nadzorującą mieszkańców wsi w celu ich dyscyplinowania i karania.

Można się pokusić o wskazanie okoliczności, które stwarzały chłopom przestrzeń do manewrowania lub uchylania się od narzuconych obowiązków. Opisane strategie nieposłuszeństwa okazywały się bowiem skuteczne dopiero wtedy, kiedy zaistniały ku temu odpowiednie warunki. Chłopi na Preszowszczyźnie potrafili z sukcesem korzystać z powstałych furtek, których istnienie często nie było wynikiem zaniedbań czy błędów popełnianych przez administrację partyjno-państwową, a kompromisem zawartym w ramach lokalnej społeczności, opartym na tradycyjnych wartościach oraz związkach pokrewieństwa i sąsiedztwa.

Strefy umożliwiające chłopom manewrowanie miały płynny charakter. Pojawiały się w sytuacjach, gdy na skutek braku przejrzystości w podziale kompetencji poszczególnych urzędów i instytucji państwowych powstawał zamęt, a także gdy któryś z trybików systemu nie wywiązywał się z powierzonych zadań. Dokumenty archiwalne z lat 1949–1955 dostarczają wiele przykładów niekompetencji, niechlujstwa, powierzchwności, niezdolności do wywiązywania się z kilku zadań jednocześnie, niesporządzania dokładnych statystyk, fałszowania danych, dezorganizacji pracy, przekrętów i poważnych zaniedbań pracowników administracji

⁶¹ ŠULEJOVÁ 2014a, s. 279.

⁶² ZAVACKÁ 2016, s. 70.

⁶³ Parafraza KLIGMAN 1988, s. 319.

państwowej. Problemem było również ujawnianie się licznych animozji między urzędami administracji państwowej (według schematu wertrykalnego: województwo vs powiat), a także w strukturach samej partii. Marína Zavacká pisze w tym kontekście o karuzeli hierarchicznych niejasności, osobistej zazdrości i sporów kompetencyjnych⁶⁴. Inni autorzy kwestionują z kolei historiograficzną narrację o kolektywizacji jako procesie *top-down*. Gail Kligman i Katherine Verdery, badające kwestię kadr w procesie kolektywizacji w komunistycznej Rumunii, prezentują wnioski, które okazują się trafne także w przypadku województwa preszowskiego. Analizując struktury władzy, stwierdzają one istnienie „biedy instytucjonalnej” i brak wykwalifikowanych kadr mających wprowadzać i nadzorować kolektywizację. W nawiązaniu do tezy o kolektywizacji jako zjawisku socjalistycznej modernizacji i biurokratyzacji podkreślają, że państwowość Rumunii była oparta na spersonalizowanych strukturach klientelistycznych, które w trakcie kolektywizacji nie zostały zastąpione racjonalnymi metodami postępowania bezosobowej biurokracji, tylko dodatkowo wzmocnione. Właśnie dlatego, że kolektywizacja była procesem biurokratyzacji, doprowadziła do powstania wszechstronnych powiązań społecznych między strukturami chłopskimi, państwowymi (administracja na poziomie państwo–województwo–powiat) i partyjnymi, co nieuchronnie zakładało konieczność negocjacji⁶⁵. Ogólnie można zaobserwować niedobór wyszkolonych kadr, które na skutek mnożących się obowiązków dosłownie utknęły w morzu biurokracji, co przełożyło się na nieefektywność ich pracy i chaos lub prowadziło do paraliżu „systemu”.

Pierwszym krokiem ku kolektywizacji miała być inwentaryzacja gruntów, czyli spis ziem, którego przeprowadzenie powierzono komitetom narodowym (MNV) oraz lokalnym komisjom rolniczym (miestne roľnícke komisie) na podstawie tzw. nowej reformy rolnej z 1948 r. Na tej podstawie miano realizować skup gruntów, które przekazywano następnie pierwszym spółdzielniom rolniczym. Komitety oraz komisje w województwie preszowskim przystąpiły do realizacji ustawy dopiero w 1950 r., często odmawiając przy tym złożenia wniosku o skup ziemi, co powiatowym komitetom narodowym jako instancjom nadrzędnym uniemożliwiało wydanie urzędowej decyzji w sprawie odkupu⁶⁶.

Instruktor z Komitetu Centralnego KSC, który w czerwcu 1952 r. odwiedził powiat Vranov nad Topľou, zauważył dużą rozbieżność w pozostających w dyspozycji Komitetu Powiatowego (OV) KSS i Powiatowego Komitetu Narodowego (ONV) danych dotyczących inwentaryzacji gruntów i liczby członków spółdzielni, co poważnie utrudniało opracowanie planów obowiązkowych dostaw produktów rolnych. Wszyscy przedstawiciele władzy w powiecie Vranov mieli jedną wspólną cechę: spożywali alkohol w nadmiernych ilościach, co — jak stwierdził partyjny

⁶⁴ ZAVACKÁ 2016, s. 67.

⁶⁵ KLIGMAN, VERDERY 2011, s. 61, 208–209, 409, 441.

⁶⁶ ŠULEJOVÁ 2014b, s. 59–60.

instruktor z Pragi — miało być „jednym z największych hamulców socjalizacji wsi”⁶⁷.

W trakcie kolektywizacji produkcji zwierzęcej w 1951 r. zagwarantowanie odpowiednich pomieszczeń gospodarczych (obór i chlewów) powierzono wojewódzkim, zamiast mającym lepsze rozeznanie powiatowym komitetom narodowym. Na zajętych innymi zadaniami administracyjnymi pracowników szczebla wojewódzkiego nałożono obowiązek, z którego realnie nie byli w stanie się wywiązać. Zza biurka, szybko i powierzchownie sporządzali niedokładne plany, których nie można było wprowadzić w życie. Brali do rozpatrzenia kolejną sprawę, następnie przyjmowali do wiadomości stwierdzone braki, podejmowali uchwałę dotyczącą naprawienia nieprawidłowości i na tym kończyli swoją działalność w danej sprawie. W podobny sposób realizowali również inne masowe kampanie, których w trakcie kolektywizacji nie brakowało.

Na prawie wszystkich szczeblach władzy w województwie preszowskim organizowanie przepisowych narad pracowników aparatu państwowego i partyjnego uważano za nadmiar biurokracji. Przyjmowano uchwały, jednak nie kontrolowano ich realizacji. Stwierdzano nieprawidłowości, lecz w dalszej kolejności nie zajmowano się ich usunięciem. Takie podejście stało się rutynowym. Coroczne raporty lokalnych struktur partii komunistycznej, które zgodnie z założeniami miały być forpoczta kolektywizacji, były tylko formalnością. Taki stan rzeczy wynikał również z tego, że część funkcjonariuszy na najniższym szczeblu nie potrafiła pisać ani czytać⁶⁸. Na przeszkodę napotkała także realizacja wprowadzanej w życie od 1952 r., wspomnianej już nowej linii partyjnej, zakładającej walkę z „wiejskimi bogaczami”. Nie dziwi to, zważywszy na oświadczenie członków partii komunistycznej na Preszowszczyźnie, będące reakcją na kierowane do nich krytyczne uwagi na temat niskiej liczby rolników zrzeszonych w spółdzielniach. Stwierdzili np., że nadal wolą pozostać członkami partii, jednak by dano „im spokój ze spółdzielniami produkcyjnymi”⁶⁹.

Dostrzegalna na Preszowszczyźnie niechęć do ogólnopaństwowej kampanii walki klasowej z kułakami miała korzenie historyczne. Przyglądając się strukturze społecznej byłych północnych komitatów Górnych Węgier (Szarysza, Zemplina oraz Spisza), należy stwierdzić, że większość stanowili tam biedni rolnicy posiadający gospodarstwa karłowate, nie większe niż dwa hektary. Sytuacja ekonomiczna oraz czynniki demograficzne (przeludnienie wsi pod koniec XIX w.) w decydujący spo-

⁶⁷ NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 4, Sprawozdanie z wycieczki do Preszowa w dniach 16–28 czerwca 1953. Krytykował także słabą determinację w prowadzeniu walki klasowej z kułakami i księżmi, którzy wywierali swój wpływ nawet na członków KSS (ibidem).

⁶⁸ NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 8, Raport o implementacji rezolucji ÚV KSČ w województwie preszowskim w dniach 14–21 stycznia 1952.

⁶⁹ ZAVACKÁ 2016, s. 63.

sób wpłynęły na wysoki udział tamtejszych mieszkańców w migracji zarobkowej pod koniec XIX i na początku XX w. Oszczędności zgromadzone dzięki ciężkiej pracy, m.in. w kopalniach i hutach żelaza w Ameryce Północnej, przeznaczano najczęściej na spłatenie długów oraz kupno gruntów. Okoliczności te sprawiły, że argument o prywatnych rolnikach jako rzekomych wyzyskiwaczach żerujących na pracy innych, używany przez propagandę komunistyczną po 1948 r. przeciwko preszowskim chłopom, był po prostu nietrafiony. Co więcej, mało który z nich miał powody obawiać się zarzutów o kułactwo. Nie powinno więc dziwić, że w sprawozdaniach struktur partii komunistycznej w poszczególnych miejscowościach, jak np. w powiecie Spišská Stará Ves, stwierdzano, że żadnego kułaka nie znaleziono⁷⁰. W kontekście zagadnienia „dekułakizacji” lokalni funkcjonariusze komunistyczni prezentowali stanowisko, że zaostrzenie walki klas jest co prawda postulatem słusznym (dotrzymywali tym samym obowiązku formalnej wierności linii partyjnej), jednakże jego wdrażanie w ich własnych powiecie/gminie/miejscowości jest rzeczą zbędną czy wręcz szkodliwą⁷¹.

Do sprawdzonych metod uchylania się od narzuconych obowiązków należał alibizm i pozorowanie pracy. Delegaci zwierzchnich instytucji, przyjeżdżający do preszowskich urzędów powiatowych i sekretariatów partii w godzinach pracy, nierzadko natrafiali na puste biura. Ich pracownicy tłumaczyli swoją nieobecność powodami zdrowotnymi, udziałem w szkoleniach, „dniami studiów” itp.⁷² Z drugiej strony instruktorzy i referenci do spraw rolnictwa z powiatowych komitetów partii czasami przez cały rok nie odwiedzali odległych miejscowości, by przekonywać chłopów o zaletach państwowych spółdzielni. Często wynikało to z niedostępności środka transportu koniecznego, by dotrzeć do odległych, trudno dostępnych miejscowości pod- lub wysokogórskich; w niektórych jednakże przypadkach brak pojazdu stanowił po prostu wygodną wymówkę⁷³.

Czasami względny spokój na peryferiach bywał jednak zakłócany przez wizytację z centrali. W lutym 1951 r. w Preszowie odbyło się nadzwyczajne posiedzenie Rady Wojewódzkiego Komitetu Narodowego (KNV), które przebiegało pod znakiem „walki z wiejskimi bogaczami”. Rutynowy przebieg tego rodzaju spotkań, polegający na odczytywaniu ogólnych referatów, zakłócił delegat ze słowackiego komisarjatu (*poverenictvo*) rolnictwa, występując z uwagami krytycznymi i zarzucając

⁷⁰ ZAVACKÁ 2016, s. 61.

⁷¹ ZAVACKÁ 2016, s. 61.

⁷² Instruktor z ÚV KSČ w kwietniu 1952 r. zawiątał do siedziby lokalnego komitetu KSS w Snina. Mimo że w tym czasie były w toku skup bydła i wiosenne prace na polach referent ds. rolnictwa „cały tydzień przebywał na urlopie, przyszedł w sobotę, poszedł do fryzjera i resztę dnia spędził siedząc i udając, że czyta książkę Spisy Klementa Gottwalda”. NAČR Praha, f. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 22, Sprawozdanie z przebiegu kwietniowych posiedzeń oraz przygotowań do 1 i 9 maja w Województwie Preszowskim w dniach 7–26 kwietnia 1953.

⁷³ NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 11–12, Raport o wdrażaniu rezolucji ÚV KSČ w województwie preszowskim w dniach 14–21 stycznia 1952.

zebranych, że ulegają wpływowi kułaków. „Odnoszę wrażenie, że nie wy udzielacie instrukcji administracji, tylko ona kieruje wami”⁷⁴ — zakończył swoje wystąpienie. Podobne sytuacje dodatkowo wzmacniały niechęć miejscowych funkcjonariuszy do władz w Bratysławie.

Wyrazy niezadowolenia z pracy urzędów administracji państwowej pobrzmiwały także na własnym, preszowskim podwórku. 1 stycznia 1952 weszły w życie nowe regulacje w zakresie obowiązkowej dostawy żywności, które poważnie dotknęły chłopskie rodziny wielodzietne. Ich efektem były poważne zakłócenia w dostawach towarów spożywczych. Sekretarz KC KSS w województwie preszowskim, Jozef Šiška, winą za to obarczył pracowników lokalnych komitetów narodowych (MNV), którzy jego zdaniem nie przeprowadzali koniecznych kontroli, biorąc na siebie tym samym odpowiedzialność za nieefektywną pracę spółdzielni. Jak stwierdził, „nikt tam [w gminach — D.S.] się nie ruszy, póki nie przyjedzie ktoś z powiatu”⁷⁵. Rozwiązania upatrywał w obsadzeniu kierownictwa lokalnych komitetów narodowych „oddanymi członkami partii”. Takich jednak brakowało.

Poważne braki wykryto także w wojewódzkim aparacie bezpieczeństwa. Wynikały one m.in. z tego, że Preszowszczyzna uchodziła za miejsce zesłania — to właśnie tutaj za karę odsyłano pracowników aparatu bezpieczeństwa z całego kraju, przede wszystkim milicji (Verejná bezpečnosť), którzy dopuścili się rozmaitych wykroczeń⁷⁶. Poważnym problemem były braki kadrowe oraz złe warunki pracy (brak odpowiednich pomieszczeń, zła organizacja, brak środków transportu), które siłą rzeczy przełożyły się na niezadawalające wyniki⁷⁷. Za takie uważano nie tylko sytuację na wsi, lecz także nieodpowiednie zabezpieczenie granic państwowych. Na powagę sytuacji wskazywał fakt, że województwo preszowskie zlokalizowane było przy granicach z Polską i ZSRR⁷⁸.

W trakcie śledztwa przeprowadzonego w Wojewódzkiej Dyrekcji Bezpieczeństwa Narodowego (Národná bezpečnosť) w Preszowie ustalono m.in., że w powiatowych komendach Służby Bezpieczeństwa (Štátna bezpečnosť — dalej: ŠtB) „nie jest prowadzona statystyka o klasowym rozwarstwieniu wsi”, co było nieodzownym warunkiem

⁷⁴ Za: ŠULEJOVÁ 2014b, s. 78.

⁷⁵ ŠULEJOVÁ 2014b, s. 85.

⁷⁶ ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 18, Raport informacyjny dotyczący województwa preszowskiego, 21 listopada 1950.

⁷⁷ W 1950 r. liczba pracowników aparatu bezpieczeństwa w województwie preszowskim wynosiła 1138 osób, podczas gdy według szacunków potrzebnych było co najmniej 1700 pracowników. ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 26 oraz 6–16, Raport o śledztwie przeprowadzonym w Wojewódzkiej Komendzie Bezpieczeństwa Narodowego w Preszowie w dniach 7–12 sierpnia 1950.

⁷⁸ W trakcie inspekcji przeprowadzonej w województwie preszowskim stwierdzono m.in., że z obydwu państw, tzn. z Polski i ZSRR, „przechodzą często na naszą stronę [granicy — D.S.] niepożądane żywyły”. ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 18, Raport informacyjny dotyczący województwa preszowskiego, 21 listopada 1950.

toczenia walki z kułakami⁷⁹. Co więcej stwierdzono także przypadki korumpowania pracowników ŠtB przez kułaków oraz ustalono, że „organy bezpieczeństwa w województwie mieszkają i stołują się u kułaków”⁸⁰. Z kolei w raporcie informacyjnym z powiatu Bardejov znalazło się stwierdzenie, że poszczególne komendy milicji co prawda prowadzą ewidencję kułaków, ale nie potrafią jej wykorzystać⁸¹.

W tym przypadku słuszniejsze byłoby jednak zastąpienie „nie potrafiły” określeniem „nie chcieli”. Ogólnopaństwowa kampania przeciwko kułakom — której szczytowym punktem była tocząca się od listopada 1951 do sierpnia 1953 r. akcja wysiedleńcza (tzw. Akcja „K”) — w województwie preszowskim przynosiła słabe wyniki⁸². Działo się tak, ponieważ w związku z przymusową kolektywizacją dochodziło do licznych napięć, w związku z którymi pracownicy aparatu bezpieczeństwa stawali przed dylematem lojalności — mając wybierać między służbowym obowiązkiem a więzami rodzinnymi (lub sąsiedzkimi), nierzadko wybierali to drugie⁸³.

Należy podkreślić, że w kadrach administracji państwowej oraz KSS w województwie preszowskim w okresie obejmującym pierwszy etap kolektywizacji doszło do poważnych roszad personalnych. Na przykład sekretarz wojewódzkiego komitetu KSS w latach 1950–1953 zmienił się trzykrotnie. Pierwszy z pełniących tę funkcję działaczy, Arnošt Pšenička, był krytykowany przez kierownictwo KSČ właśnie za współpracę z „kułakami”. Do recenzji stylu jego pracy dodano zarzuty „burżuazyjnego nacjonalizmu”. W efekcie odwołano go ze stanowiska, a w lutym 1951 r. wykluczono z partii. Pšeničkę zastąpił Jozef Šiška, którego odwołano w 1953 r., wytykając mu z kolei — zgodnie z komunistyczną nowomową — ideologicznie niewłaściwe podejście do kolektywizacji oraz naruszanie socjalistycznego porządku. Zastąpił go Ignác Rendek. Czysutki, które objęły także niższe szczebla władzy, w kontekście procesu kolektywizacji nie przyniosły jednak pozytywnych efektów⁸⁴. W sprawozdaniach z tamtego okresu pasywność spółdzielni produkcyjnych tłumaczono nierzadko stwier-

⁷⁹ ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 3, Raport z 12 sierpnia 1950.

⁸⁰ ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 10, Raport z 12 sierpnia 1950; niedatowany raport: ABS Praha, sygn. 310–17–10, s. 1.

⁸¹ ABS, sygn. 310–17–10, s. 13, Raport informacyjny z województwa preszowskiego, 21 listopada 1950.

⁸² W trakcie Akcji „K” z województwa preszowskiego wysiedlono 21 rodzin „kułackich”, co — biorąc pod uwagę rolniczy charakter regionu i sytuację w innych województwach — nie było wysoką liczbą.

⁸³ W sierpniu 1953 r. w miejscowości Vyšné Nemecké członkowie miejscowej spółdzielni protestowali przeciwko przymusowemu zabieraniu bydła przez pracowników administracji publicznej w asyście funkcjonariuszy policji (Zbor národnej bezpečnosti — ZNB). W gronie protestujących znalazła się także pracowniczka ZNB, mieszkanka tejże wsi ubrana po cywilnemu, która, trzymając na rękach swoje dziecko, groziła kolegom ze służby i zachęcała pozostałych zebranych, by ci także postawili się pracownikom administracji oraz policjantom. ŠULEJOVÁ 2014a, s. 282–283.

⁸⁴ Delegat z Pragi stwierdził m.in., że „warunki pracy wcale się nie zmieniły”. NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 10, Raport o implementacji rezolucji ÚV KSČ w województwie preszowskim w dniach 14–21 stycznia 1952.

dzeniem, że funkcjonariusz (najczęściej młodszego pokolenia) jeszcze nie zdążył zapoznać się z sytuacją na miejscu, ponieważ powierzoną mu funkcję sprawuje zbyt krótko.

Nieustanna presja odgórna oraz świadomość, że ze zleconych zadań nie sposób wywiązać się z zastosowaniem zalecanych metod pracy, rodziły wśród lokalnych władz napiętą atmosferę. Jak trafnie stwierdziła Marína Zavacká, wyższe kadry województwa preszowskiego w okresie przymusowej kolektywizacji miały „do wyboru albo łamanie prawa bez gwarancji, że przyniesie to zamierzone wyniki, albo natychmiastowe niepowodzenie”⁸⁵.

Kompetencje i zakres władzy funkcjonariuszy partyjnych szczebla wojewódzkiego, powiatowego i lokalnego oraz administracji państwowej zostały poszerzone na mocy uchwały o wzmocnieniu i rozwoju JRD z 3 czerwca 1952, nakazującej im skupić się na pozyskaniu dla spółdzielni chłopów z małych i średnich gospodarstw. W tym celu dano im do ręki niezbędne narzędzie represji w postaci tzw. komisji karnych działających przy komitetach narodowych⁸⁶. Na nadzwyczajnym zebraniu Komitetu Wojewódzkiego KSS w Preszowie 17 czerwca 1952 przyjęto uchwałę o jak najszybszym przeprowadzeniu kolektywizacji. Urzędowi partyjnym i administracji powierzono zadanie powołania do życia jak największej liczby spółdzielni oraz doprowadzenia do tego, by Preszowszczyzna w miarodajnych wskaźnikach (procent ziemi rolnej w posiadaniu tzw. sektora socjalistycznego) dorównała innym województwom. Efektem przyjętej uchwały i przede wszystkim metod jej wdrażania była nasilająca się od lipca histeria kolektywizacyjna⁸⁷. Szczególnie na poziomie powiatów rozpełtał się istny wyścig o przodownictwo w zakresie liczby nowo zakładanych spółdzielni. Po poszczególnych miejscowościach grasowały kolumny agitacyjne złożone z funkcjonariuszy powiatowych, setek niedoświadczonych działaczy, a czasami także milicji. W skład kolumn wchodziły także komisje karne. W trakcie szkoleń nakładano na agitatorów obowiązek zakładania spółdzielni za wszelką cenę (potocznie mówiono o „wzniesieniu na wsi czerwonego sztandaru”). Wobec nieposłusznych chłopów stosowano represje (rekwizycja bydła, kary pieniężne, a w skrajnych przypadkach zesłanie do obozu pracy przymusowej⁸⁸) i szantaż⁸⁹. Dochodziło do sytuacji, w których urzędy okręgowe na tzw. listy kułaków wpisywały także właścicieli małych i średnich gospodarstw (posiadających grunt o powierzchni mniejszej

⁸⁵ ZAVACKÁ 2016, s. 66.

⁸⁶ Rozporządzenie rządu nr 78/1951 o jurysdykcji karnej miejscowych komitetów narodowych.

⁸⁷ Przebieg kampanii na rzecz kolektywizacji w tym okresie opisuje ŠULEJOVÁ 2014a, s. 274–275.

⁸⁸ Obozy pracy karnej w Czechosłowacji zostały powołane do życia na podstawie ustawy nr 231 z dnia 6 października 1948 i funkcjonowały w latach 1948–1954. Wyrok prawomocny nie był warunkiem deportacji do obozu, wystarczyło polecenie komisji karnej MNV. Ogólna liczba osób skazanych na prace przymusowe wyniosła ok. 22–24 tys. Szerzej na ten temat vide BORÁK, JANÁK 2006.

⁸⁹ W województwie preszowskim w 1952 r. ukarano 3 318 chłopów, z tego 2 032 stanowili drobni i średni gospodarze (stan rzeczywisty był znacznie wyższy). Skala represji osiągnęła swój szczyt w drugiej połowie roku. NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2286, s. 37, Materiał „Błędy przy zakładaniu JRD”.

niż 10–15 ha) odmawiających złożenia podania o przyjęcie do spółdzielni⁹⁰. Nierzadko nałożone kary znoszono, gdy tylko chłop deklarację członkowską podpisał, co dowodzi „papierowej” wartości procesu ekspresowej kolektywizacji.

Imponujący bilans — na terenie województwa w krótkim czasie powstało 246 nowych spółdzielni, przeważnie trzeciego typu⁹¹ — został jednak brutalnie zweryfikowany przez masową dekoloktywizację w roku następnym. W jej następstwie powtórzył się scenariusz z okresu 1950–1951: stanowisko stracił sekretarz Wojewódzkiego Komitetu KSS w Preszowie oraz kilku funkcjonariuszy powiatowych, oskarżonych o dyktatorskie metody pracy⁹². Odwołano także przewodniczących powiatowych komitetów narodowych (ONV), którzy dopuścili się poważnych nadużyć. W opinii partii popełnili oni poważne błędy, dopuszczając do powstania nieprawidłowości uderzających w posiadaczy małych i średnich gospodarstw, co zaprzeczało ideologicznemu hasłu „smyčki”, czyli sojuszu klasy robotniczej z chłopstwem pracującym. Jedną z pierwszych korekt miało być uniewinnienie i natychmiastowe zabezpieczenie materialne w ten sposób poszkodowanych⁹³.

Czystki przeprowadzone w 1953 r. tym różniły się od tych z lat 1950–1951, że odwołani funkcjonariusze przedstawieni zostali nie jako opozycja wewnątrzpartyjna, lecz partacze, którzy z winy własnych ograniczeń (niewyszkoleni ludzie z peryferii) nie byli w stanie pojąć i w sposób właściwy wdrożyć skądinąd słusznej linii partii⁹⁴. W istocie chodziło o proces rotacji niższych kadr mający na celu stabilizację kadr centralnych. Był to jeden z mechanizmów „samoodnawiania” lub reprodukcji kadr administracji partyjno-państwowej.

*

Reakcje rolników z województwa preszowskiego na przymusową kolektywizację dowodzą, że nie można całkowicie uniknąć połączenia „wolnych przestrzeni” z różnymi formami przemocy. W celu ich zdobycia czy zachowania czasami trzeba

⁹⁰ CAMBEL 2005, s. 268.

⁹¹ Spółdzielnie pierwszego i drugiego typu zaliczane były do niższej kategorii niż typy trzeci i czwarty. Spółdzielnie trzeciego typu cechowało scalanie gruntów oraz wspólna produkcja hodowlana. Wynagrodzenie za pracę zależne było od liczby przepracowanych godzin. Inaczej było w wypadku typu drugiego, gdzie kluczem podziału zniw była powierzchnia gospodarstwa, którą rolnik przekazał spółdzielni.

⁹² Takie zarzuty pojawiały się już w 1952 r. Na przykład sekretarza powiatowego komitetu KSS ze Snina określano jako kata, dyktatora, upartego indywidualistę niemającego zaufania do współpracowników i prowadzącego „szkodliwą formę pracy”. NAČR Praha, sygn. 1261/2/1, teczka 376, jednostka inwentarzowa 2284, s. 20, Sprawozdanie z przebiegu kwietniowych posiedzeń oraz przygotowań do 1 i 9 maja w Województwie Preszowskim w dniach 7–26 kwietnia 1953; ibidem, s. 6, Sprawozdanie z wyjazdu do Preszowa w dniach 16–28 czerwca 1953.

⁹³ ABS Praha, sygn. A 2/1, jednostka archiwalna 534, Referat pierwszego sekretarza KC KSS Karola Bacílka na nadzwyczajnej konferencji funkcjonariuszy KSS województwa preszowskiego dnia 18 października 1953.

⁹⁴ ZAVACKÁ 2016, s. 72.

było sięgnąć po broń. W przypadku chłopów ową bronią był najczęściej kamień, ewentualnie kosa. Do ich użycia dochodziło jednak tylko w skrajnych sytuacjach i nie pociągało ono za sobą ofiar śmiertelnych. Charakterystyczne, że po taką „broń” najczęściej sięgały kobiety. Opór przeciwko kolektywizacji objął całe województwo preszowskie, miał jednak charakter spontaniczny i nigdy nie przekształcił się w zorganizowaną akcję zbrojną. W strategiach negocjacji z władzą przeważały rozmaite formy oporu pasywnego, nacechowane przysłowiowym „chłopskim rozumem”. Ich skuteczność wzmacniała geomorfologia regionu oraz tradycyjny konserwatyzm zamkniętych wspólnot. Te oraz inne czynniki analizowane w artykule przyczyniły się do niemal całkowitej — na tle pozostałych regionów Czechosłowacji — porażki kolektywizacji jako próby likwidacji „wolnej przestrzeni” rolników w województwie preszowskim. Do 1954 r. dotrwała mniej niż jedna czwarta spółdzielni istniejących w roku 1953. Aż do 1956, kiedy Preszowszczyznę objęła druga fala kolektywizacji, proces całkowicie się zatrzymał.

Krótką przerwą w przymusowej kolektywizacji trwała od lata 1953 do czerwca 1955 r., kiedy prezydent Antonín Zápotocký na posiedzeniu KC KSČ ponownie podniósł kwestię kluczowego znaczenia spółdzielni. Po wydarzeniach w Polsce i na Węgrzech w 1956 r. nastąpiła stabilizacja i już w roku następnym w Czechosłowacji wprowadzano w życie drugi etap kolektywizacji. Po doświadczeniach 1953 r., od roku 1957 stosowano inne metody, polegające na bardziej ugodowym podejściu do właścicieli średnich gospodarstw, włącznie z powierzaniem im stanowisk w kierownictwach spółdzielni. Wzrosły inwestycje, zmieniła się polityka kadrowa. Stanowiska w sektorze produkcji rolnej powierzano w większym niż poprzednio zakresie osobom mającym odpowiednie wykształcenie i kwalifikacje. Klęska z 1953 r. udowodniła bowiem, że „oddany komunistą” nie jest gwarancją sukcesu.

Przebieg procesu kolektywizacji pokazał, że państwo autorytarne nie jest w stanie, nawet przy użyciu środków represji, zmusić ludzi do produktywnej pracy⁹⁵. Kiedy narzędzia siłowe okazały się nieskuteczne, przedstawiciele państwa i partii zostali zmuszeni zastosować w relacjach z chłopami inną, łagodniejszą taktykę, co oznaczało gotowość do negocjacji. Jest to widoczne szczególnie przy w porównaniu metod wykorzystywanych przez władze na pierwszym (1949–1953) i drugim (od 1955 r.) etapie kolektywizacji w Czechosłowacji. W województwie preszowskim nie doszło do ponownego użycia skrajnych środków przymusu, po które sięgano w okresie 1952–1953. Nie oznaczało to jednak, że porzeczano wyłącznie na łagodnej perswazji — również po roku 1955 zdarzały się napady, przypadki znęcania się, nieuzasadnionego naruszania swobód osobistych lub przymusowego skupu mienia

⁹⁵ W jednym z pierwszych opracowań naukowych na temat kolektywizacji w Europie Środkowo-Wschodniej znajduje się trafna przepowiednia: „As long as the peasant lives under a totalitarian regime where he has little freedom as a producer and where he is alienated from the land which he has prized as his own, he will probably continue to practice passive resistance on an unorganized, individualistic basis”. *Collectivization 1955*, s. 5.

i ziemi⁹⁶. Mimo to „wolna przestrzeń” w postaci prywatnych gospodarstw chłopskich jeszcze w 1956 r. posiadała zdecydowaną przewagę nad tzw. sektorem socjalistycznym w rolnictwie⁹⁷.

Nagły zwrot nastąpił — jak wspomniano — w roku 1957, kiedy to w województwie preszowskim liczba członków i obszar ziemi będącej w posiadaniu spółdzielni produkcyjnych wzrosły ponad dwukrotnie w porównaniu z rokiem poprzednim⁹⁸. Na wzrost liczebności grupy spółdzielców wpłynęło także narastanie rezygnacji wśród zmęczonych długotrwałą presją i szykanami chłopów. Niektórzy traktowali członkostwo jak zło konieczne, cenę, którą płacili, by móc pozostać w sektorze rolnym, mając przy tym świadomość, że decyzja o wyborze nowego miejsca pracy będzie się wiązać z koniecznością przeprowadzki i zmiany dotychczasowego stylu życia. W efekcie tych zmian na początku lat sześćdziesiątych w Czechosłowacji udział socjalistycznych przedsiębiorstw w sektorze rolnym całkowicie zdominował, a wręcz zmarginalizował posiadaczy prywatnych⁹⁹.

Kolektywizacja ostatecznie przyniosła więc pożądaną efekt, na co wpływ miało kilka różnych czynników społecznych i gospodarczych¹⁰⁰. Proces agrotechniczny położył kres epoce „rolnika uniwersalnego”, który — także na przykładzie własnego, przejmującego stery w spółdzielniach potomstwa ze specjalistycznym wykształceniem — ani nie widział, ani nie miał możliwości powrotu do tradycyjnych technik produkcji. O tym, że idea socjalistycznych rolniczych spółdzielni produkcyjnych ostatecznie się przyjęła świadczą pośrednio m.in. przejawy nostalgii za okresem socjalizmu, widoczne po roku 1989¹⁰¹. Wymagało to jednak zasadniczej zmiany metod jej wprowadzania i nastąpiło znacznie później, niż pierwotnie zakładano.

Indywidualne i kolektywne postawy chłopów z województwa preszowskiego oraz podejmowane przez nich działania, których celem było najpierw odrzucenie kolektywizacji, a później jej wyhamowanie lub modyfikacja do względnie korzystnej dla nich postaci, były pod kątem typologii bardzo podobne albo identyczne z tymi obserwowanymi w innych państwach bloku radzieckiego. Różniły się jednak osiągnięte cele. Wpłynęło na to kilka nierzadko skorelowanych czynników: polityka wewnętrzna w poszczególnych krajach, sytuacja międzynarodowa, lokalna

⁹⁶ FIAMOVÁ 2012b, s. 75.

⁹⁷ Podczas gdy na Słowacji funkcjonowały 1642 spółdzielnie produkcyjne trzeciego i czwartego typu, w województwie preszowskim ich liczba wynosiła tylko 119 — zdecydowanie najmniej w całej Czechosłowacji. Udział sektora socjalistycznego w rolnictwie na Słowacji wynosił 40,5%, a w preszowskim zaledwie 8,9 %. Za: *Statistická ročenka* 1958, s. 230.

⁹⁸ VOJÁČEK 1973, s. 916, tab. P 209.

⁹⁹ PERNES 2009, s. 11–52.

¹⁰⁰ Bliżej analizuje je np. SLAVKOVSKÝ 2016, s. 99–101.

¹⁰¹ Między innymi afera związana z odkryciem i mającym miejsce parę dni później uszkodzeniem posągu Vasilu Biľaka w miejscowości Krajná Bystrá (miejsce urodzenia Biľaka) w województwie preszowskim w lutym 2015 r. Biľak pełnił m.in. funkcję I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego Partii Komunistycznej Słowacji w województwie preszowskim (1953–1958).

struktura społeczna i działania kadr na płaszczyźnie lokalnej. Przykładowo: po osiągnięciu przez chłopów sukcesu w postaci doprowadzenia do kryzysu kolektywizacji poprzez masowe wystąpienia z kołchozów czy spółdzielni, w ZSRR w 1932 r. władze zareagowały zaostrzeniem represji, natomiast w Czechosłowacji, po kryzysie roku 1953, nastąpiła najpierw chwilowa przerwa, a później — złagodzenie dotychczasowego kursu. Można zatem przyjąć, że wzorcowe, powtarzające się strategie nieposłuszeństwa w połączeniu ze specyfiką danego kraju lub regionu przynosiły odmienne efekty.

Na rewizję polityki kolektywizacji w ČSR w 1953 r. w dużym, a może nawet decydującym stopniu wpłynęły okoliczności zewnętrzne, takie jak śmierć Stalina czy zgoda Moskwy na uwzględniające swoistość i warunki panujące w poszczególnych państwach rozwiązania krajowe. Nie bez znaczenia była także śmierć Klementa Gottwalda. Jednocześnie jednak, gdyby nie opór i oddolne ciśnienie — jak wskazuje przykład implementacji kolektywizacji w województwie preszowskim — nie powstałaby potrzeba wprowadzenia korekt.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE I MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

ABS Praha [= Archiv bezpečnostních složek, Praha], sygn. 310–17–10; 323–25–1

NAČR Praha [= Národní archiv České republiky, Praha], sygn. 1261/2/1

ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

BARNOVSKÝ 2002 = Michal Barnovský, *Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953–1957)*, Prius, Brno 2002

BAUERKÄMPER, IORDACHI 2014 = Arndt Bauerkämper, Constantin Iordachi, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*, CEU Press, Budapest 2014

BLAŽEK, JECH, KUBÁLEK 2010 = Petr Blažek, Karel Jech, Michal Kubálek a kol., *Akce „K”. Vyhnaní sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*, Pulchra, Praha 2010

BORÁK, JANÁK 2006 = Měčislav Borák, Dušan Janák, *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*, Opava 1996

BRZOZOWSKA 2015 = Zuzanna Brzozowska, *Female Education and Fertility under State Socialism in Central and Eastern Europe*, „Population”, LXX, 2015, 4, s. 689–725

CAMBEL 2005 = Samuel Cambel, *Päťdesiate roky na slovenskej dedine. Najťažšie roky kolektivizácie*, Universum, Prešov 2005

BUREŠOVÁ 2010 = Jana Burešová, *Politický a institucionální rámeček kolektivizace v Československu se zaměřením na historická východiska*, w: Petr Blažek, Karel Jech, Michal Kubálek a kol., *Akce „K”. Vyhnaní sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*, Pulchra, Praha 2010, s. 17–60

DE CERTEAU 1984 = Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Berkeley 1984

- FIAMOVÁ 2010 = Martina Fiamová, *Kritické obdobie v kolektivizácii vidieka — dramatické uddalosti roka 1953 v Prešovskom kraji na príklade obce Kelča*, „Pamäť národa”, VI, 2010, 3, s. 57–64
- FIAMOVÁ 2012a = Martina Fiamová, „Výdejte nám krásy, my družstvo nechceme!” *Bezpečnostná situácia v Prešovskom kraji roku 1953*, „Securitas Imperii”, XXI, 2012, 2, s. 150–181
- FIAMOVÁ 2012b = Martina Fiamová, *Metódy presvedčania roľníkov na vstup do jednotných roľníckych družstiev na prelome 50. a 60. rokov*, „Pamäť národa”, VIII, 2012, 3, s. 74–89
- Collectivization 1955 = *Collectivization of Agriculture in Eastern Europe*, ed. Irwin T. Sanders, University of Kentucky Press 1955
- FIELD 1976 = Daniel Field, *Rebels in the Name of the Tsar*, Houghton Mifflin, Boston 1976
- FITZPATRICK 1994 = Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford University Press, New York 1994
- HLAVOVÁ 2010 = Viera Hlavová, *Kulak — triedny nepriateľ. „Dedinský boháč” v kontexte kolektivizácie na Slovensku (1949–1960)*, Veda, Bratislava 2010
- IORDACHI, DOBRINCU 2009 = *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*, ed. Constantin Iordachi, Dorin Dobrinicu, Central European University Press, Budapest–New York 2009
- KLIGMAN 1988 = Gail Kligman, *The Wedding of the Dead. Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, University of California Press 1988
- KLIGMAN, VERDERY 2011 = Gail Kligman, Katherine Verdery, *Peasants Under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*, Princeton University Press 2011
- KOENIG 1955 = Ernest Koenig, *Collectivization in Czechoslovakia and Poland*, w: *Collectivization of Agriculture in Eastern Europe*, ed. Irwin T. Sanders, University of Kentucky Press 1955, s. 103–125
- KOVÁCS 2016 = József Ö. Kovács, *Nútená kolektivizácia poľnohospodárstva v Maďarsku v rokoch 1948–1961*, „Forum Historiae”, X, 2016, 1, s. 119–134
- LIPTÁK 1999 = Eubomí Lipták, *Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii*, Kalligram, Bratislava 1999
- MOON 1999 = David Moon, *The Russian Peasantry 1600–1930: The World the Peasants Made*, Routledge 1999
- OPREA 2009 = Marius Oprea, *The Final Offensive: “The Socialist Transformation of Agriculture (1953–1962)”*, w: *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*, ed. Constantin Iordachi, Dorin Dobrinicu, Central European University Press, Budapest–New York 2009, s. 49–80
- PERNES 2009 = Jiří Pernes, *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, w: *Závěrečná etapa kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*, ed. Vladimír Březina, Jiří Pernes, StilusPress, Brno 2009, s. 9–52
- PERNES 2013 = Jiří Pernes, *Proměny myšlenky kolektivizace zemědělství v politice KSČ po únoru 1948*, w: *Kolektivizace v Československu*, ed. Jaroslav Rokoský, Libor Svoboda, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2013, s. 33–46
- PŠENIČKOVÁ 1995 = *Vznik JZD 1948–1949. Kolektivizace zemědělství. Edice dokumentů z fondů Státního ústředního archivu*, ed. Jana Pšeničková, Státní ústřední archiv v Praze, Praha 1995

- Statistická ročenka* 1958 = *Statistická ročenka Republiky Československé 1958*, vyd. Státní úřad statistický Republiky Československé, Orbis, Praha 1958
- Statistická ročenka* 1959 = *Statistická ročenka Republiky Československé 1959*, vyd. Státní úřad statistický Republiky Československé, Orbis, Praha 1959
- RYCHLÍK 2007 = Jan Rychlík, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2007
- SCOTT 1985 = James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Heaven–London 1985
- SCOTT 1992 = James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Heaven–London 1992
- SEGEŠ 2016 = Dušan Segeš, *Die magische Anziehungskraft des „Phantoms in Übersee“: Die Amerika-Migration aus den nördlichen Komitaten Oberungarns an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, w: Martin Zückert, Michal Schvarc, Jörg Meier, *Migration — Zentrum und Peripherie — Kulturelle Vielfalt. Neue Zugänge zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei*, München 2016 (DigiOst, 7), s. 39–114
- SIEBERT 1998 = Diana Siebert, *Bäuerliche Alltagsstrategien in der Belarussischen SSR (1921–1941). Die Zerstörung patriarchalischer Familienwirtschaft*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998
- SLAVKOVSKÝ 2016 = Peter Slavkovský, *Slovenský roľník v 20. storočí*, „Forum Historiae”, X, 2016, 1, s. 89–105
- ŠULEJOVÁ 2014a = Lucia Šulejová, *Kríza kolektivizačného procesu v Prešovskom kraji (1952–1953)*, „Historické štúdie”, XLVIII, 2014, s. 272–285
- ŠULEJOVÁ 2014b = Lucia Šulejová, „Odpor roľníkov proti kolektivizácii v Prešovskom kraji 1949–1953”, Bratislava 2014 (nieopublikovaná rozprava habilitačná)
- ŠOLTÉS 2009 = Peter Šoltés, *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*, Bratislava 2009
- URBAN 2016 = Jiří Urban, *Kolektivizace venkova v Horním Polabí*, Karolinum, Praha 2016
- VARINSKÝ 2014 = Vladimír Varinský, *Kapitoly z dejín kolektivizácie na Slovensku (1948–1960)*, Belianum, Banská Bystrica 2014
- VIOLA 1990 = Lynne Viola, *The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside*, „Journal of Modern History”, LXII, 1990, 4, s. 747–770
- VIOLA 1996 = Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford University Press 1996
- VODOCHODSKÝ 2011 = Ivan Vodochodský, *Patriarchát na socialistický spôsob: „superženy” a „veľké deti”*, w: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*, ed. Gabriela Dudeková, Veda, Bratislava 2011, s. 127–145
- VOJÁČEK 1973 = Alois Vojáček, *Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku*, Príroda, Bratislava 1973
- WOŁOKITINA 2002 = Tatiana W. Wołokitina, Galina P. Muraszko, Oleg W. Naumow, Albina F. Noskowa, Tatiana W. Cariewskaja, *Sowietskij faktor w wostocznoj Jewropie 1944–1953 w dwóch tomach dokumenty*, t. II: 1949–1953. *Dokumenty*, ROSSPEN, Moskwa 2002
- ZAVACKÁ 2016 = Marína Zavacká, *Vidiecki komunisti ako aktéri a obeť nútenej kolektivizácie*, „Forum Historiae”, X, 2016, 1, s. 57–74

The attitude of peasants in the Prešov Region to collectivisation — strategies of disobedience as a way to create “spaces of freedom”

The late 1940s and the early 1950s in Czechoslovakia were marked by the efforts of the Communist Party of Czechoslovakia to transform the country's society in accordance with the Soviet model. Collectivisation was part of this programme. The idealistic assumptions of the party-state, which were at the foundation of collectivisation, were brutally revised in 1953 when the peasants' resistance reached its height. The failure of the first stage of collectivisation is highlighted by the events in the Prešov Region, seen as a backward periphery, where a rapid decollectivisation process, never seen elsewhere in Czechoslovakia, took place. When analysing the reasons behind this state of affairs, the author presents the peasants' strategies of social, economic and eventually political disobedience. His reflection also covers the question of the personnel of the state and party apparatus, people who were to serve as an “extended arm of the party” and carry out collectivisation. The author discusses the historical and geographical phenomena shaping the population of the historical lands of Spiš, Šariš and Zemplín, which were an integral part of the Prešov Region. Another theme relates to the link between forced collectivisation, forms of individual and collective attitudes of peasants, and the “space of freedom” during the building of socialism. Can the peaceful strategies of disobedience employed as an expression of protest against socialist collectivisation be regarded as part of the fight for a “space of freedom”? Was this really about an attempt to create or to preserve it?

The phenomenon of “spaces of freedom” has two meanings here. First, as a room for manoeuvre for the peasants, in which they could fairly effectively employ their strategies of avoiding, postponing or alleviating the effects of collectivisation. Second, a “space of freedom” denotes the overriding objective. If we accept the thesis concerning the conflict resulting from a clash of socialist collectivisation as a modernist socio-economic project with a society that was conservative, closed and generally hostile to changes imposed from above, then we can interpret the peasants' efforts to maintain “islands” of their traditional way of life, hierarchy and values (or peasant culture) in the “sea” of socialist modernisation as a struggle for a “space of freedom”.

The individual and collective attitudes of peasants in the Prešov Region, their actions aimed at rejecting, slowing down or modifying collectivisation to a form that would be relatively beneficial to them were, in terms of typology, very similar or identical to the strategies employed by peasants in other socialist countries. However, the objectives they accomplished were different. There were several, often correlated factors at play: the countries' internal policy, international situation, local social structure, actions of officials on the local level etc. It could, therefore, be concluded that model, repeated disobedience strategies combined with the specificity of the country and the region produced different results.